

գլխամանն ի խորհուրդս մարմնոյն, և աւրհնութիւնն ապրեացի յանարգանացն՝ ի նմանութիւն աստուածութեանն, որ ոչ էր չարչարելոյ ի չարչարանաց խաչահանուացն, յեան Եփրեմի երանելոյ աւացեալ է՝ եթէ խորհուրդ սպանման տեառն մերոյ նկարեցաւ ի ժամուն, զի հացիւն

զոր ետ յանարգանս՝ զմարմնոյն յայտ աւար բթէ մատնելոց է ի չարչարանս, և զի եթաց և ապա ետ՝ զկատարեալ խորհուրդ սպանման կամեցաւ ցուցանել Թանալովն, Տէր ինքնին ետ՝ զհացն Յուդայի, նոյն ինքն մատնեաց զանձն հրէյցն, (Շարունակելի) Հրատարակեց Հ. Ղ. Տ.

Հ Ա Ր Ի Ի Ր Ա Մ Ե Ա Կ

ՐԵՍՏԵՆԻ ԲԺՇԿԱԿԱՆ ՅՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ

(Շար. տես Բզմ. 1922 էջ 198)

Գ. Գլուխը կը խօսի՝ իփրերու (colique) վրայ, որոնց զանազան տեսակներն են՝ փքական (colique ventouse), մաղաձային (biliose), արգանդեան (hystérique), զոյային (nerveuse)։

Գ. Գլուխին նիւթն է՝ Diabèteր՝ զոր ընտէն կը թարգմանէ, «Ստատիկ հոտումն միգի», և կը նկարագրէ զայն իւր բոլոր նշաններովը, բայց շարքի խօսք ընաւ չ'ընենք. կ'երևի թէ դեռ անձանթ էր այս իրեն։

Ե. Գլուխը նիւթ ունի՝ անժոժկարութիւն կամ անժոժութիւն միգի, այսինքն՝ incontinence des urines. Իսկ Զ.ը անմիգութիւն կամ միգարգիութիւն (rétention des urines)։

Է. Գլուխը կը խօսի՝ Երիկամների աւազի կամ քարերու վրայ։

Ը. Գլուխը՝ նախ՝ ջրոգորքեան (Hydropisie) վրայ ընդհանրապէս, և յետոյ մասնաւորապէս ալ՝ կործրի ջրոգորքեան (Hydropisie de la poitrine), զիի ջրոգորքեան (Hydrécéphalie) վրայ։

Թ. Գլուխին նիւթն է՝ դարուկը (ictère, jaunisse)։

Ժ. ինը բոքախտութիւն կամ բարակցա (phtisie), որուն մէջ կը խօսի նաև զոյային բոքախտութեան (phtisie nerveuse) վրայ։

ԺԱ. Գլուխը նուիրում է շնչարգեղու-

րեան (asthme), իսկ ԺԲ.ը կանանց հիւանդութիւններու առ հասարակ. ասոնց զլիաւորն է դաշտանը և իր ամէն տեսակ խանգարումները ու այդ խանգարումներէն առաջ եկած տոգունութիւնը (Chlorore) սպիտահոտութիւնը (Leucorrhée), ամուրթիւնը (stérilité), ևայլն։

ԺԳ. Գլուխին նիւթն է՝ ցոլախտութիւն, այսինքն՝ ջրային ամենակերպ հիւանդութիւնները, ԺԴ. ինը՝ դժուարամարտութիւնը (dyspepsie) իւր զանազան զարտուղութիւններով։

ԺԵ.ին մէջ կը խօսի անդամաշոժութեան կամ կարումի (paralysie) և կիսակարումի (Hémiplégie) վրայ։

ԺԶ.ին նիւթն է՝ Լուսնոտութիւնը կամ վերնոտութիւնը (Epilepsie)։

ԺԷ.ինը՝ Սևամազոքութիւնը (Mélancolie), յիմարութիւնը, կատաղութիւնը և մոլեգնութիւնը։

ԺԸ. կը խօսի՝ փքախտութեան վրայ։

ԺԹ. ուշագնացութեան (perte de Connaissance)։

Ի.ը Գլխացաւութեան (Céphalalgie) վրայ։

Յետոյ կարգաւ կու գան՝ առամնացաւութիւն (odontalgie), ջնցական ախտ երախա-

1. Ե. տէրն որ ինքն ետ — 2. տէր որ...

յից (Convulsion), հեծկտանք (Hoquet), հազ (toux), պեղտրին, յօղացատրին, որովայնալուծութիւն կամ փորհարտրին, աղիւնուշտ փորհարտրին (Dysenterie), բրախտութիւն (hémorrhoides), բըումն տրեան (Hémoptysie), փսխումն տրեան (Hématémèse), միգումն տրեան (Hématurie), երեկային ախտ (exanthème miliaire) որ հարսանիթը կամ կարմրուկը ըլլալու է. նաև՝ սրտախօթութիւն (cardialgie), սքոպտր՝ որուն հայերէն բառ չի գտնար, և ապա քաղցկեղ (cancer)։

Այս բոլորը կը գրաւեն՝ իԱ-Խ. Գլուխ-ները։ ԽԱ. Ե կը . ճառէ վէներական ախտերը՝ որոնք են Գաղղիական ախտ (Syphilis), վափաշ երունդ (Cubon), վափաշածին դոնարամիդութիւն (Blennorrhagie), սերմնակարութիւն (gonorrhée) և այլևայլ վերքեր (ulcères)։

Գաղղիական ախտի վրայ գրածը՝ առաջին հայ հրատարակութիւնն է որ ունեցած ըլլանք։ Բէստէն շատ լաւ կերպով նկարագրած է Syphilisը իւր ամէն դրուագներուն մէջ. անոր պատուիրած հակասֆիլիզեան կամ սֆիլիզաջինջ դեղերն են նախ կարգ մը աւանդական բաներ, բաղնիք, մաքրութիւն, բայց գլխաւորապէս Սկիկը (Mercure), ղեռ ալսօր ալ ի պատուի եղող այդ ազդեցիկ բուժաղիւր։

*
* *

Ինչպէս կ'երևի՝ Ախտաբանութեան գրեթէ բոլոր Գլուխները կը պարունակէ այս Հատորը։ Անշուշտ անոնք ներկայացուցուած են հարիւր տարի առաջուան ըմբռնումներով, և շատ անգամ ալ՝ այսօրուան ախտանիշ ընդունուածը՝ անոր մէջ իբր առանձին հիւանդութիւն մը կամ ախտ ցուցուած է՝ ինչ որ Բէստէնի հետ ուրիշ շատ Ախտաբան - Հեղինակներ ալ բրած են։

Բէստէն իւր գործը խիստ մեկին և ղիւրահասկնալի ոճով մը շարադրած է. ախտանիշները, ախտապատճառները պատկերացուցած է որոշ, պարզ, հաճելի պարբերութիւններով, և պատշաճ ղեղերն ալ՝

հարկաւ ժամանակին համբաւուածները՝ մանրամասն ցուցադրած է, ասոնց մէջ առաջնակարգ ղերակատար համարելով արիւնատրինը (Saignée), որ անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր յարգի էր, բայց Բէստէնի օրերը ալ անելի յարգի՝ գրեթէ հրաշագործ և կենդանարար համարուած էր։

Այսպէս՝ Բէստէնի Բժշկարանը կամ Բժշկականութիւնը ընտիր գիրք մը եղած է։ Առաջին Ախտաբանութիւնն է այն հայերէն, և հարիւր տարուան մէջ հետզհետէ մեր մէջ հրատարակուած ախտաբանական գրուածներուն ո՛չ մէկ հատը կրցած է մրցիլ անոր հետ, ջրեմ հաւասարիլ. անզուգական մէկ զարդն է այն հայ բժշկական գրականութեան, և կրնայ Հայ բժշկական գրիչներու ալ մեծ առաջնորդն ըլլալ։

*
* *

Յաւակնութիւնը չունիմ սակայն ըսելու թէ ամենակատարեալ աշխատութիւն մ'է այն. կան անոր մէջ աչքի զարնող պակասութիւններ, որոնք երբ գոյութիւն չունենային՝ արդարեւ բոլորովին եզական բան մը եղած պիտի ըլլար այն։

Ձոր օրինակ ուշադիր քննութիւն մը ցոյց կու տայ՝ որ չկայ Մադիկ հիւանդութեան յիշատակութիւնը, ո՛չ ալ մանաւանդ՝ անոր դէմ հնարուած Պատռաստին, որ ինչպէս գիտենք՝ 1796էն ի վեր մեծն Ճէննըրի երկարամեայ փորձարկութիւններուն շնորհիւ սկսած էր արդէն տարածուիլ աշխարհի ամէն կողմը։

Չկայ հիւանդութիւններու ջերմաստիճանի մասին որ և է խօսք։ Արդեօք Բէստէն չէր գիտեր, չէր լսած Ջերմաչափութիւնը (Thermométrie), որ 1605էն սկսած՝ Ճէյմս Գրըրիի ջանքերով բժշկութեան մէջ սովորութիւն եղած էր։

Բայց ամենամեծ պակասութիւնը որ կայ՝ այն է՝ որ Հեղինակը լուռ կը մնայ Ախտաբանութեան արտեստի մասին (Art de l'auscultation), այն հրաշալի գիւ-

տին՝ զոր անմահն Լաէնէն 1816 թուականին ծնած ու ծանօթացուցած էր, և այդու արագապէս բոլորովին յեղափոխած էր բժշկութիւնը ու նոր լոյսերով զայն լուսաւորած:

Բէստէի Ելքերոպակտորիանն ալ չի յիշեր, ինչպէս նաև տիտային Անդամագրեանորիանը (anatomie pathologique) որոնք անցեալ դարու սկիզբէն բաւական առաջ՝ ախտաբանական քննութիւններու կարևոր մաս կը կազմէին: Նա իր ուշը և ուրուշը կը կեդրոնացնէ միայն ու միայն ախտանշաններու, ախտահիշերու, ախտապատճառներու, դեղերու և գլխաւորապէս առողջական խնամատարութիւններու վրայ:

Այսու հանդերձ՝ այս պակասութիւնները բնաւ չեն մթազներ Բէստէի բազմաքիւրտն աշխատութիւնը, մանաւանդ որ՝ երբ անոր ժամանակակից օտար Հեղինակներու ախտաբանական գրքերը աչքէ անցնելու ըլլանք՝ անոնց մէջ ալ կը պատահինք նոյնչափ և աւելի պակասութիւններու: Այդ պակասութիւնն ըստպէսնուն բոլորն ալ բժշկութեան մէջ նորածին, նորամուտ գիւտեր էին. կրնար ըլլալ որ հեռաւորութիւնը, հազորդակցութիւններու ծանր դժուարութիւնները՝ Բէստէի ականջն հասուցած չըլլային դեռ զանոնք:

Հակառակ այս թերի մասերուն՝ Բէստէի Ախտաբանական հատորը հայ բժշկութեան համար Գլուխ-Գործոց մ'է, որու վրայ եթէ դեռ իօսիլ ուզեմ՝ հարկ է անոր ծաւալին չափ բան գրել:

* *

Բէստէի Ախտաբանութեան Երկրորդ Հատորին վրայ շատ չեմ ծանրանար: Այն ալ լոյս տեսած է 1822ին հաւանաբար առաջինէն քիչ յետոյ կամ Մայիսի վերջ, ինչպէս կը գրէր ինձ վերջերս Վեներիկէն Հ. Արսէն Վ. Ղազիկեան:

Ախտաբանութեան Բառարանը կը կազմէ այս հատորը, որուն մէջ հեղինակը ամէն կերպ ախտերու, դեղերու, բոյսերու, հան-

քերու, ինչպէս նաև կենդանիներու և մարմնի անդամներու ախտանքեր, իրենց մանրամասն բացատրութիւններով ու լատին, իտալ, ֆրանկ, յոյն, թուրք և հայերէն կոչումներով կը գրէ Ա-էն մինչև 3 տարու:

Արանչիի գիրք մ'է այս բժշկական բառարանը, տեսալին մէջ ալ առաջինը, զոր այսօր իսկ կրնանք թղթատել ու առաջնորդ մեզ ունենալ, որովհետեւ մէջը եղած ասութիւնները, բժշկական ոճերը, բառերը, բացատրութիւնները, Բէստէի պէս քաջ հայերէնագէտի ու հմուտ գրչի մը ջանադիր տքնութիւններուն արդիւնքն ըլլալէ զատ՝ նշանաւոր Միսթարեան Հայկաբան Հ. Գաբրիէլ Աւետիքեանի և հոյակապ զբարարագէտ Հ. Արսէն Բագրատունիի ալ ձեռքով յղկուած ու ճշտուած ու այնպէս ելած են հրապարակ, ինչպէս կ'իմանանք Բէստէի ու Հ. Գաբրիէլի միջև փոխանակուած նամակներէն:

Փոքրիկ մաս մը միայն կ'արժէ կարգալ զարգիտար մը բոլորին վրայ ունենալու համար:

« ԿԱԼԼԻՆԱ, ԼՈՒ ԱՆԷՂՈՐԻԱ կամ օրնի-
« դա, յնր. Թափուր տճ. ֆարիս, արք.
« մուտուշ, պր. և ըստ մեզ՝ հաւ. Է
« Թուշուն ընտանի ծանօթ ամենեցուն, որոյ
« միան համեզ է և առողջարար, խարպ
« նորա է ուտելի ցորչափ թարմ է, և ի
« հնանալն՝ լինի ազդու ընդդէմ ամենայն
« ուռուցից պատճառելոց ի թթախտու.
« Թեմէ, ջներըն կողմն ստամոքսի այսր
« Թուշոյ՝ շրջապատեալ է թաղանթ ինչ
« նուրբ, և դոյզն ինչ կարծր, զոր ան.
« ջատեալ զօրացուցանեն և ի կիւ պր.
« կանեն ի դեղ միզարգեւութեան, դալկան,
« հոսման արեան և տկարութեան ստա.
« մեցարի Արուն այսր հաւու, զոր լատինաց
« կալլուս անուանեն, և յոյն՝ արէրգոր
« կամ րէթիոն, և արաբք՝ տիկ, և թուրքք՝
« խօռօզ, իսկ ըստ մեզ՝ աքաղաղ, առաւ.

1. « ԼԱՆԿԵՍ ԱՄՍՏԵՐՈՍ » 1901, էջ 82.

« ւել նման է իգի իւրոյ ձեւով, և գեղով
« քան զարուան այլ թռչնոց. որոյ ո՛չ
« միայն չքնաղ է գոյն, և կամարածեւ
« ձեւ, այլեւ կատարքն կարմիր և թա-
« զածեւ, և ձայնն բարձր և ազդու, որով
« երգէ յորոշեալ պահա ինչ աւուրն և
« զիշերի, ազդ առնելով մարդկան զժա-
« մանակս: Սա ունի ճարպ իբրեւ զհաւ,
« յորմէ կազմեն զեղ ընդդէմ ուռուցից,
« կարծրութեան ջլաց և ցաւոց ոսկերաց՝

« օծելով: Բայց միսն ո՛չ հասանէ ի չափ
« ազնուութեան մտոյ հաւու: Սերական
« անդամ նորա չորացուցեալ և փոշիա-
« ցուցեալ, ի վար արկանեն իբր զեղ
« նուազութեան սաղմի: Ի լեզւոյ նորա
« նոյնպէս յօրինեն զեղ ազդու ի դիպւածս
« ցաւոց աչաց և բծից հրեասաց »:

(Շարունակելի)

ՏՕԳԹ. ՎԱՆԻ. Բ. ԹՈՂՈՒՄԵԱՆ

ՀԱՅ — ԴՈՄԻՆԻԿԵԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

(Շարունակութիւն տես Բազմ. 1922 Յունուար. էջ 229)

Քարոզող եւ Միաբանող եղբարց հաւ-
կառակորդները

Քարոզող եղբարք և անոնց յարած
Հայերը, նորադարձերու յատուկ անխոհեմ
եռանդով, կ'ուզէին սերտիւ միացնել հայ
ազգը Արևմտեան եկեղեցւոյ ո՛չ միայն հա-
ւատքով՝ այլ նաև եկեղեցական կարգապա-
հութեամբ և ծէսով: Ասով Հայոց վերա-
գրուած մոլորութիւններու ցանկին մէջ՝ զոր
կալանստ առած է Յովհ. Քոնեցիէն՝ Մխի-
թարեանը և անոնցմէ վերջ Պոռնոքլիզ
դիտել կու տան, որ ինչ ինչ բաներ հաւատոյ
խնդիր չեն, այլ միայն կարգապահական
տարբերութիւններ, որ ամենահին սովորու-
թեամբ օժտուած՝ ազատ, մանաւանդ թէ
օգտակար կերպով կարելի էր պահուիլ.
Ինչպէս է աշխարհականներն ալ երկու
տեսակով հաղորդելը և արևմտեայց քով
չեղող տօները: Հայ ժողովուրդն ու կղերը
չէին հանդուրժեր այս նորութիւններուն՝
որոնք մէկէ աւելի անգամներ արգելք
եղան միութիւնն ընդգրկելու:

Միւս կողմանէ ալ անարդար է յան-
ցանքը բոլորովին Միաբանող կամ անոնց
ուսուցիչներուն Քարոզող եղբարց վրայ

ձգել. վասն զի Յովհ. ԻԲ. պապը իր 12
նոյ. 1321-ի մէկ թուղթին մէջ ծիսական
միաձեւութիւնն ալ կը պատուիրէր այս
խօսքերով. « Կը խնդրենք որ... յիշեալ հոռ-
« մէական եկեղեցւոյ ծէսին ընդունած ոռ-
« ները, զոր ձեզ պիտի յանձնեն թղթիսներ-
« կայացնողները՝ մեր սիրելի որդիք եզ. Յա-
« կոբ և Պետրոս, կրտսեր Եղբարց կարգէն և
« հմուտ աստուածային օրինաց, ամենայն
« անձնանուիրութեամբ ջանաց պահել »:
Հայոց պատմագիրներէն և մեզ հասած
եկեղեցական գրքերէն յայտնի է՝ որ Միաբ.
Եղբարք լիովին հնազանդեցան այս քահա-
նայապետական հրամանին, լատին ծէսը
— բաց ի լեզուէն — պահուեցաւ մինչև
կալանոսէ (1650) վերջն ալ, ո՛չ միայն
իրենցմէ՝ այլ նաև եկեղեցիներէն, որոնց
եպիսկոպոսը իրենցմէ կ'ընտրուէր, մանա-
ւանդ Նախիջևանի մէջ. լատին ծէսի ա-
մենաբունն պաշտպանն եղաւ Ներսէս Պա-
լենց՝ որ անդու հալածեց հակառակորդ-
ները:

1. — Տաճարացիք

Հայերէն շատեր կառած էին իրենց ա-
ւանդական սխալներուն, մանաւանդ Քրիս-